

TÜSKÉS ANNA

A cinóber piros madár – Bálint Endre, az illusztrátor¹

Bálint Endre sokszínű életművének kevésbé ismert területe az illusztrátori tevékenysége.² A művész születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett *A nyolcadik templom. Bálint Endre (1914–1986) művészete* című kiállítása és a kiállítás katalógusa kitekint ugyan röviden az illusztrációkra,³ azonban ezek lényegesen több figyelmet érdemelnek. Az eddigi szakirodalom főként a *Bibliához* és Madách Imre *Az ember tragédiájához* készül illusztrációsorozatot elemzte. Az életmű, és azon belül az illusztrációk kutatásához nagyban hozzájárul, hogy 2013 őszén a Petőfi Irodalmi Múzeum megvásárolta, és a Kassák Múzeumban kutathatóvá tette a művész több ezer levelet és fényképet tartalmazó hagyatékát.⁴ Az illusztrált könyvek és a levelezés tanulmányozása nyomán körvonalazódik egy több mint negyven illusztrált kötetből álló korpusz (ld. 1. Függelék), amelyet érdemes beilleszteni az életműbe és összehasonlítani a festményekkel. Tanulmányomban a Bálint által illusztrált több mint negyven könyv közül harmincat elemzek részletesebben, az illusztráció technikája szerint négy csoportba osztva.

¹ Köszönöm a kutatásban nyújtott segítséget a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tára, a Kassák Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak.

² A kutatás kezdetén nem tudtam, hogy néhai Nagyapám, Tüskés Tibor tervezte egy hasonló témájú tanulmány megírását 1967-ben. A Bálint-hagyatékban talált, 1967. január 3-án kelt levelében írja: „Kedves Bandi, nagyon köszönöm a szép levonatot és az újévi jókívánságokat. Jól esett látni ezt az immár Bálint-emblémává lett szentendrei ablakrácsot, korábban az esztergomi kiállítás meghívóján fődöztem föl örömmel. Kívánom, hogy az új év művészeted számára új értékeket és elismerést hozzon. Ez utóbbihoz – régi ígéretemhez híven – magam is szeretnék hozzájárulni: művészetedről (lehet, csak az illusztrációkról) szóló írás ügyét a Látóhatár szerkesztőjével már megbeszéltem. Talán láttad itt, korábban Martynról írtam, a februári számban pedig egy Egryről szóló dolgozatomat ígérték. Ezután következnének a Bálint-képek ill. illusztrációk. Boldog újesztendőt kívánok. Kedves feleségednek kézcsókom küldöm, Téged meleg szeretettel ölel: Tüskés Tibor”. Gépelt levél autográf aláírással, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 533 / KM-lev-2014.1.21. A jelzett Egry-tanulmány megjelent (Tüskés Tibor: „Egry József”. *Látóhatár*, XVII. 1967. jan.–febr. 170–180), a Bálint Endréről szóló azonban nem készült el, a folyóiratban megjelent viszont Bálintnak egy rajza: *Látóhatár*, XVII. 1967. nov.–dec. 1097. Tüskés Tibor megírta Bálint Endrével kapcsolatos emlékeit: Tüskés Tibor: *Az exponált idő*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2000, 122–125; Tüskés Tibor: „Bálint Endre-emlékek”. *Tiszatáj*, LI, 2006./1. 83–94.

³ Kolozsváry Marianna: *Bálint Endre. A nyolcadik templom*, Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2014, 55–61, 138–146.

⁴ Ezúton köszönöm Sasvári Edit és Csatlós Judit segítségét a kutatásban.

I. Irodalmi kapcsolatok

Bálint Endre élete és munkássága szorosan összefonódik az irodalommal. Édesapja, Bálint Aladár (1881–1924) a *Nyugat* és a *Népszava* képzőművészeti kritikusa: „Esténként hol a Zeneakadémia, hol az Operaház zenei eseményeiről számolt be lapjának, a *Népszavának*. Délutánonként a képzőművészeti kiállításokról tudósította a *Nyugatot*, melynek kritikusa volt. Amellett fordított németből, és rengeteget olvasott. Szóval fáradhatatlanul dolgozott, hogy megkeresse családjá részére a szükségeseket, naponta, évek során át a Munkásbiztosító Intézet hivatalnokaként »kulizott« reggel 8-tól délután fél 3-ig.”⁵ Bálint Aladár „elsőként állt Ady, Csontváry és Bartók Béla mellé, és legelsőként foglalt állást az akkor még teljesen kialakulatlan Derkovits Gyula mellett!”⁶

Bálint Endre nagybátyja (édesanyjának fivére) Osvát Ernő (1876–1929) szerkesztő, kritikus, író, 1908–1929 között a *Nyugat* folyóirat szerkesztője: „Ady Endre, Karinthy, Móricz Zsigmond, és mindenekfelett Osvát Ernő volt annak a csapatnak a tagja, amelynek én »drukkoltam«. Úgy éreztem, hogy az egész magyar irodalomnak vagyok a rokona, csak azért, mert Osvát Ernő anyám fivére volt” – vallja *Életrajzi törmelékeiben*.⁷

A harmadik, családon belüli szoros irodalmi szál Szerb Antalhoz kapcsolta (1901–1945), aki 1938-ban feleségül vette 25 éves nővérét, Bálint Klárát: „Annak idején Szerb Antal, Márai, Cs. Szabó »belső hármasa« jelentett valami olyasmit, mint szenvedélyes focidrukkernek (aki voltam) Molnár-Orth-Opatá mitikus magasságokat verdeső örök érvénye...”⁸ A második világháború idején feleségét, Richter Irenát és gyermeküket, Istvánt is segítették Szerb Antalék: 1943-ban befogadták a Szlovákiából Pestre menekült Irenát, aki végig hamis papírokkal élt: „Csecsemőjével együtt Szerb Antalék: Klári nővérem és Tóni sógorom vették magukhoz, vállalva sokféle rizikó kockázatát, nem is beszélve arról, hogy egy otthon is állandóan dolgozó-író és olvasó szellem számára, mint Szerb Antal volt, mit jelenthetett az állandóan síró csecsemő hangzavara és hosszú ideig tartó jelenléte.”⁹

A családi kötelékeken túl baráti szálakkal is kapcsolódott az irodalomhoz: Kassák Lajos,¹⁰ Füst Milán,¹¹ Pilinszky János,¹² Zelk Zoltán¹³ és Karinthy Frigyes¹⁴ atyai,

⁵ BÁLINT Endre: *Életrajzi törmelékek*, Budapest, Magvető, 1984, 15–16.

⁶ BÁLINT (1984): 17. Bálint Aladáról ld. még: BÁLINT (1984): 22, 58, 353.

⁷ BÁLINT (1984): 10. Osvát Ernőről ld. még: BÁLINT (1984): 46, 108–109, 352.

⁸ BÁLINT (1984): 126.

⁹ BÁLINT (1984): 313.

¹⁰ BÁLINT (1984): 91, 118, 214–215, 254, 334; BÁLINT Endre: *Sorsomról van szó*, Budapest, Magvető, 1987, 66–67, 219–220. Bálint Endre Kassák Lajosnak ajánlott verse: Mint hullák vagy a zsemlyék. Kassák Lajosnak, az örökké türelmes horgásznak. BÁLINT Endre: *Hazugságok naplójából*, Budapest, Magvető, 1972, 187.

¹¹ BÁLINT (1984): 121, 240–241.

¹² Bálint Endre: Pilinszky Jánosnak. BÁLINT (1972): 185; BÁLINT (1987): 290.

¹³ BÁLINT (1984): 118–119, vö. 253–254, 256.

¹⁴ BÁLINT (1984): 349.

baráti és költői figyelme nagyban hozzájárult Bálint Endre művészetének formálódásához. Jó példája ennek Zelk Zoltán javaslata 1934 őszén: „Zelk Zoltán jött fel néhanapján hozzám, akinek volt bátorságom megmutatni írásaimat, amelyek kétségtelenül Kassák hatását mutatták, Zelk berendelt a Simplon kávéházba, hogy néhány írónak megmutassa expresszionisztikus írásaimat. Ott volt Fenyő László, Gelléri Andor Endre, akik igazi hamisítatlan unalommal olvasták verseimet. Majd egy későbbi alkalommal Zelk megnézte egyik pasztellképemet, amit a ház udvarán álló akácfáról festettem, és azt mondta: – Bandikám, te tulajdonképpen festő vagy, hagyd a fenébe az irodalmat. – Nem voltam akkor én sem író, sem festő, csak egy önmagát kereső szomorú fiatalember, aki valamiféle megváltásra várt, aki hol a képeit dobálta tűzbe, hol az írásait.”¹⁵

II. Illusztrációk

Grafikus pályája nehezen indult, nehezen vagy egyáltalán nem kapott munkát. 1934 őszéről írja: „Grafikusnak ügyetlen voltam, és annyi gátlással kellett megbirkóznom, hogy eleve képtelenné tett munkák felhajszolására.”¹⁶ 1948 végén sem volt jobb a helyzete: „Nyomott én magam voltam, hiszen ilyen-olyan támogatásokból éltünk, és minden könyvkiadó ajtaja, furcsa »véletlenek« jóvoltából, éppen akkor csukódott be, amikor én kívántam volt beszélni a képszerkesztőkkel, hogy valami kis grafikai munkát adjanak. Nem adtak!”¹⁷

A Bálint-hagyaték személyes iratokat és szerződéseket tartalmazó részében fennmaradt Dr. Simonovits Istvánné levele az Országos Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottsága részéről, amelyben próbarajzokat kér Bálinttól új általános iskolai tankönyvek illusztrálására: „Karakteres arcokat és jól jellemzett mozdulatokat akarunk az illusztrációkon. Sem az arcot, sem a mozgást nem engedjük sématiszálalni.”¹⁸ Színes és egyszínű illusztrációkat vártak a következő témákban: „I. Gerő Ernő utazik az uttörő vasuton. 2. Mezőgazdasági gépállomás munkában. 3. Egy grafikon a 3 éves tervvel kapcsolatban. 4. Szovjet népi táncsoport. 5. »Tucac« egy lap az első osztályos számtan-részhez. 6. Illusztráció Petőfi: Egy gondolat bánt engemet c. verséhez. 7. Illusztráció József Attila következő két sorához: »Jöjj barátom, jöjj és nézz szét, / A világban dolgozol.« 8. Egy általános iskolai osztály óra közben. 9. Egy öntözőkanna. 10. Tehén a borjával (6 éveseknek.) 11. A Múzeumkert március 15-én. 12. Vihar a Hortobágyon. 13. Mamutvadászat. 14. Szabadon

¹⁵ BÁLINT (1984): 77–78.

¹⁶ BÁLINT (1984): 76.

¹⁷ BÁLINT (1984): 154–155.

¹⁸ Dr. Simonovits Istvánné levele Bálint Endréhez. Gépirat az Országos Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottsága fejlődés papírján. Budapest, 1947. december 7. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.I.36.

választható szakrajz.”¹⁹ Nem tudni, vajon Bálint beküldött-e illusztrációkat, és kapott-e megbízást.

A megjelent könyvek tanúsága szerint 1950-ben kapta első megbízásait könyv-illusztrálásra, plakáttervezésre. Célja főként családja anyagi biztonságának megteremtése volt. Felesége csehből fordított és lektorált magyarra. A Bálint-hagyaték személyes iratokat és szerződéseket tartalmazó részében fennmaradt Richter Irén néhány ilyen tárgyú szerződése a Szépirodalmi Kiadóval, a Magyar Rádióval, és a Művelt Nép Kiadóval.²⁰ Magyarra fordította például Jiří Marek *Virrad már felettiünk* (megjelent: Szépirodalmi, 1952) c. elbeszéléskötetét és Antonin Zápotocký *Vörös fénnyek Kladno felett* (megjelent: Szépirodalmi, 1953) c. regényét.

Bálint első könyvillusztrációs munkája Leonyid Pantyelejev *Nagymosás* c. elbeszélésfüzetéhez készült fekete-fehér+1 szín (kék) nyomással készült grafikák. Több film- és színházi plakátot is készített az 1950-es években.²¹ A *Dollárpapa* c. film plakátjának tervezésére (1956) így emlékszik vissza: „Nagyon-nagyon sok évvel ez előtt, amikor még mint reklámgrafikus kerestem kenyeremet, a MOKÉP behívott a házivetítőjébe, ahol levetítették néhány reklámgrafikus előtt Rajz János felejthetetlen alakításában a Dollárpapa című filmet. A vázlatok felülbírálása után nekem jutott az a valóban ritka szerencse, hogy a plakát kivitelezésére felkértek, aminek boldogan tettem eleget. A plakátot minden szokványméretben sokszorosították, így nagy örömömre hatalmas lepedőméretben is, hiszen a hiúság is egyik tartozéka szakmai gögömnek: nevemet látni az »utcák során át«.”²²

1957 és 1961 közötti párizsi időszakában a Librairie Éditions Labergerie felkérte a *Biblia* illusztrálására, ami nagy sikert hozott számára, kiállítást rendeztek Bálint képeiből és film is készült a monumentális vállalkozás kapcsán. Hazatérte után számos megrendelést kapott: „Hazajöveletem után, bár igen sokat betegeskedtem, tovább dolgoztam, és kezdetben néhány évig az anyagi egzisztenciámat grafikázással teremtettem elő, gyermekkönyv-illusztrálással és könyvborító lapokkal, ritkábban filmplakátokkal kerestem pénzt.”²³ A Bálint által illusztrált könyvek műfajukat tekintve nagyon sokfélék: találunk köztük magyar és külföldi szépirodalmi műveket, meséket, mondókákat, találós kérdéseket. Főként az Európa, a Magvető, a Móra és a Szépirodalmi Kiadó látta el munkával. A kiadók közül a Móra Kiadó adta a legtöbb munkát Bálintnak. A könyvillusztrációk technikai megoldásai rendkívül változatosak, s ebből a szempontból négy csoportra osztva elemzem őket: 1. tus, toll vagy linómetszet technikával készült fekete-fehér illusztrációk, 2. fekete és a fehér

¹⁹ Ld. az előző lábjegyzetet.

²⁰ PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.I.37.

²¹ Plakátok: A könyv tanít szórakoztat, a könyv a dolgozók fegyvere: Vásárolj könyvet is a földmives szövetkezeti boltban. Budapest, Piatnik, 1950; 2:0 a javunkra: Poljakov zenés vígjátéka, Csak felnőtteknek! : Állami Bábszínház. Budapest, Typopress, 1953; Vásároljon minőségi italt: Toborzó Brandy. Budapest, Typopress, 1953. Valamennyi az OSZK Kisnyomtatványtárában.

²² BÁLINT (1984): 210–213.

²³ BÁLINT (1987): 79.

mellett plusz egy színt használó képek, 3. ceruza, akvarell, monotípiá vagy montázs technikával készített színes képek, 4. egész oldalas színes képek, fekete-fehér (plusz egy szín) és / vagy színes szöveg közti rajzok.

II. 1. A kizárólag fekete-fehér illusztrációkat tartalmazó művek, amelyek tus, toll vagy linómetszet technikával készültek. Ezek lehetnek szövegközti vagy egész oldalas kompozíciók. David Caute *Oldd meg a sarudat* c. regényének külső borítóján pallost tartó szárnyas ördög szerepel, aminek szoros párhuzama a párizsi *Biblia* egyik egész oldalas színes illusztrációja (1256–1257. oldal között) (1. kép). Franz Kafka *A kastély* c. regényének belső illusztrációi az arcok és a fényforrás ábrázolásában közel állnak a *Gyertyafénynél* c. hattagú linómetszet sorozathoz (1938–1941) (2. kép). Jean Cocteau *Veszédelmes Éden* c. regénye illusztrációinak stílusa egészen más: a nőalakok 19. század eleji romantikus ábrázolásokra emlékeztetnek, a kompozíciók viszont Bálint montázsait idézik. Vészi Endre verseskötetének borítóján a szentendrei ablakrácsot látjuk (3. kép). Az egyes versciklusokat egy-egy linómetszet előzi meg, melyek stílusa hasonló az Elsa Triolet *A fehér ló* c. regényéhez készült linómetszetek stílusához. Mindkét műben felbukkannak Bálint festményeinek fő motívumai: *A kimondott s a kimondatlan* c. ciklusnyitó metszetén például múmiaszerű, arctalan alakot látunk, amely először a *Jéghegy (Múmia)* c. 1946-as festményen jelent meg Bálintnál, de jól ismerhetjük a *Szentendre nyolcadik temploma* (1969) c. festmény jobb széléről is (4. kép). Csáth Géza novelláskötetének tusrajzai ismét más stílusúak, teljesen elütnek Bálint festményeitől, talán az 1955-ös *Család I.* c. rajzzal állíthatók párhuzamba (5. kép).

Sólem Áléchem *A Motl gyerek* c. regényének könnyed tusrajzai társtalannak tünnek az életműben (6. kép). Az eredeti rajzokat a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tára őrzi.²⁴ Némelyik könyvhöz egy illusztráció készült: Kormos István verseskötetét csak egy linóleummetszet díszíti: a címlapon látjuk a festményekről ismert ló (Kiss János sárospataki szíjártó mester cégére) és a törött küllőjű kerék motívumait ötvöző kompozíciót (7. kép). A könyv a Mikrokozmosz Füzetek sorozat tagja, amelynek minden kötetében egy illusztráció van.²⁵

Mészöly Miklós *Alakulások* c. novellakötetének tusrajzai stilisztikailag a *Sírkövek*-sorozattal (1957) mutatnak szoros kapcsolatot, motívumainak párhuzamait megtaláljuk a festményeken. A legszorosabb kapcsolat a 291. oldal rajza és a *Szárnyas kés* c. (1954) grafit-tempera kompozíció (8. kép), valamint a 679. oldal rajza és a *Varázslatos éjszaka Szentendrén* (1962) c. festmény között jelentkezik (9. kép). A 371. oldal rajza a számos festményről jól ismert, háttal álló szász népviseletes asszonyok motívumát alkalmazza (10. kép).²⁶ A rajzok távolról kapcsolódnak a novellákhoz, feltehetően részben készen lévő műveiből válogatott Bálint illusztrációkat a könyvhöz. A borító

²⁴ PIM 99.51–59. A katalógusban ezek tévesen Malamud könyvéhez készült illusztrációként szerepelnek.

²⁵ Köszönöm Ferenczi László segítségét.

²⁶ KOLOZSVÁRY (2014): 51–53.

színes képén több Bálint-motívum sűrűsödik össze: a múmia, a petróleumlámpa, a törött küllőjű kerék és a bajuszos fej egymásba átmetsződő alakja.

A Móra Kiadó számára illusztrált két gyerekkönyv (*Szűz, fon, nem takács; Tillárom, baj!*) sok szövegekőzti és egész oldalas illusztrációt tartalmaz gyerekrajzokat imitáló stílusban. Az Európa Kiadó számára készített két illusztrációsorozat – Bernard Malamud *A beszélő ló* c. elbeszéléskötete és Mojhér Szforim Mende *Sánta Fiske* c. regénye – a téma hasonlósága ellenére stílusában jelentősen eltér egymástól és Sólem Áléchem *A Motl gyerek* c. regényének fent említett illusztrációitól is (6. kép).

II. 2. A fekete és a fehér mellett plusz egy színt, például aranyat, zöldet, pirosat vagy rózsaszínt használó képek csoportjába tartoznak Bálint első illusztrált könyvének, Leonyid Pantyelejev *Nagy mosás* című elbeszélésfüzetének illusztrációi, ahol a fekete és a fehér szín mellett kéket használt (11. kép). A kiadvány címadó elbeszélésehez készített illusztrációkat érdemes összehasonlítani két későbbi kiadás mások által készített grafikáival (12–13. kép): a harmadik kiadást Demjén Zsuzsa 1955-ben színes borítóval és fekete-fehér belső rajzokkal, a negyedik kiadást Györffy Anna 1976-ban színes rajzokkal illusztrálta. Bálint illusztrációi oly gyökeresen elütnek ismert műveitől, hogy szinte hitetlenkedve nézi a szemlélő, vajon ezeket tényleg Bálint készítette-e.

A Karinthy Frigyes regényéhez készített, fejezetnyitó egész oldalas, a tartalmi kivonatot körbefolyó, fekete-fehér-zöld illusztrációinak amőbaszerű, geometrikus alakzatai a festmények motívumainak végsőkéig leredukált változatai (14. kép). Forbáth Imre verseskötetének hasonló színvilágú illusztrációin a motívumok (pl. kocsikerék) töredékei valamivel jobban felismerhetők, a fekete-fehér-zöld színhármas mellett a szürke árnyalatai is megjelennek (15. kép). Az ugyancsak 1964-ben megjelent, perzsa, arab, török, héber meséket közlő, *A kék szarvas* c. könyv fekete-fehér-okkersárga illusztrációkat tartalmaz, amelyek stílusukban nagyon közel állnak a *Biblia* szövegekőzti képeihez. Sebők Éva *Hangmadár* c. mesekönyvében a fekete-fehér-piros rajzok stílusa gyerekrajzokat idéz.

A Móra Kiadó az 1970-es években három könyv illusztrációit jelentette meg Bálint fekete-fehér plusz egy színt alkalmazó képeivel: Mándy Stefánia, Pilinszky János és Vidor Miklós verseskönyvéhez készített rajzai is jelentősen eltérnek festményeinek stílus- és motívumvilágától (16. kép).

1. kép. a) *A Jeruzsálemi Biblia*, 1958;

b) D. Cauter: *Oldd meg a sarudat*, 1963

2. kép. a-b) *Gyertyafény*nél I-VI. (1938–1941);

c) F. Kafka, *A kastély*, 1964

3. kép. a) Szentendrei rácsos ház, 1948;

b) Vészai E.: Jövő teleim emléke, 1972

4. kép. a) Jéghegy (Múmia), 1946;

b) E. Triolet, A fehér ló, 1965;

c) Vészai E.: Jövő teleim emléke, 1972

5. kép. a) *Család I.* 1955;

b) Csáth G., *Hamvazószerda*, 1974

6. kép. a) S. Áléchem, *A Motl gyerek*, 1975; b) B. Malamud, *A beszélő ló*, 1980; c) M. Sz. Mendelev, *Sánta Fiske*, 1981

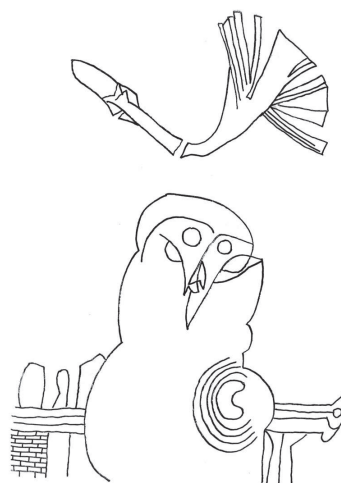
7. kép. a) Kiss János, 1955;

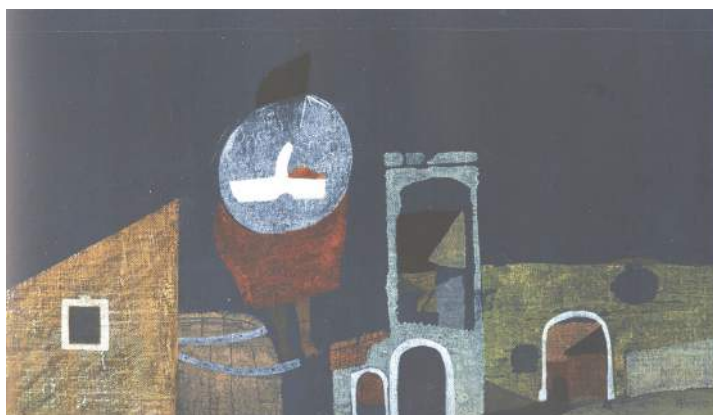
b) Kormos I., *N. N. bolyongásai*, 1974

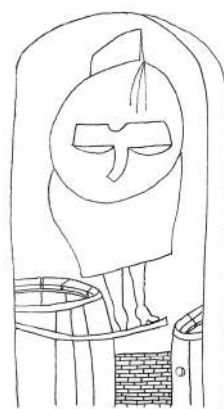
8. kép. a) Szárnyas kés, 1954;

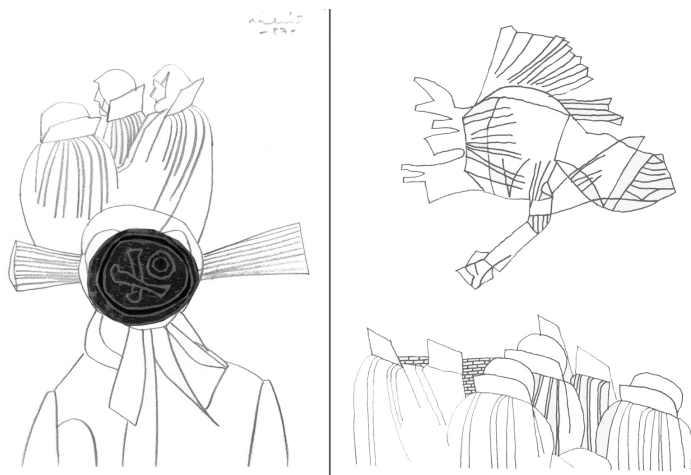
b) Mészöly M., *Alakulások*, 1975

9. kép. a) Varázslatos éjszaka Szentendrén, 1962;

b) Mészöly M., *Alakulások*, 1975

10. kép. a) *Haláltánc kombinációkkal. Sírkövek*, 1957; b) Mészöly M., *Alakúások*, 1975

11. kép. a–b) L. Pantyelejev, *Nagymosás*, 1950

12. kép. a) Bálint Endre, 1950;

b) Demjén Zsuzsa, 1955;

c) Gyórfy Anna, 1976

13. kép. a) Bálint Endre, 1950;

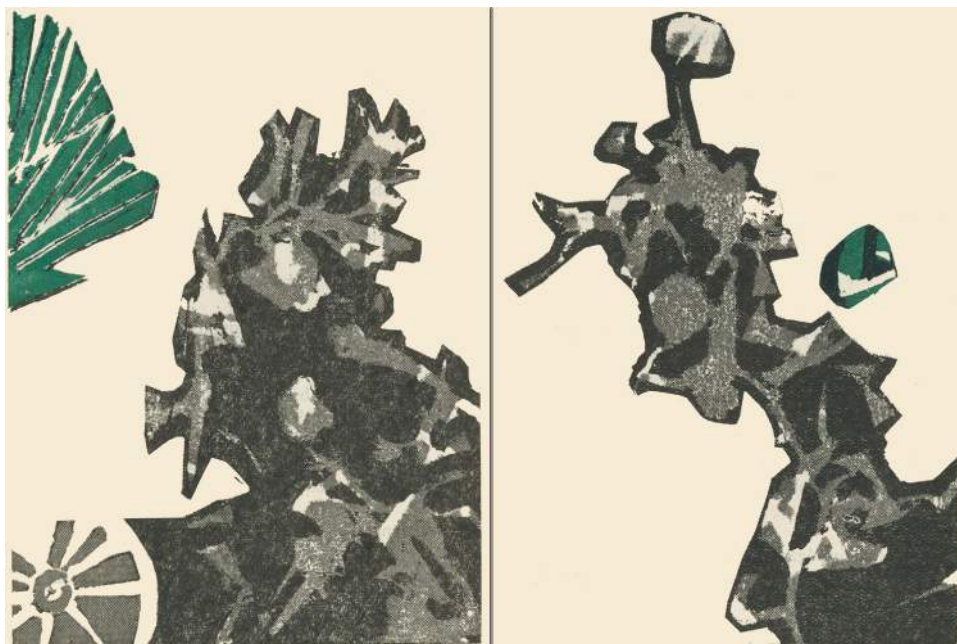
b) Demjén Zsuzsa, 1955;

c) Gyórfly Anna, 1976

14. kép. a-b) Karinthy F., *Capillária*, 1964

15. kép. a–b) Forbáth I., *A csodaváró*, 1967

EGY ÓRIÁS – EGY TÖRPE

Egy Óriás, egy Törpe
ment körbe,
egy óriás nagy Óriás,
egy kicsi Törpe
ment körbe

körbe

Egyet lépett az Óriás,
tízet lépett a Törpe,
egy nagyot a nagy Óriás
tíz picikét a Törpe,
így mentek

körbe

Tízet lépett az Óriás,
százat lépett a Törpe,
tíz hosszút a nagy Óriás,
száz pindurkát a Törpe,
így mentek

körbe

körbe

És odaült!... Azaz csak ültne,
ahol a legény állt előbb;
akkorra már elkajja Áron,
a földre is terenti rég.
Majd szolgálatába fogadja,
vinné által a túlsó partra,
a mérhetetlen vízen át,
mint paripája a huszárt.

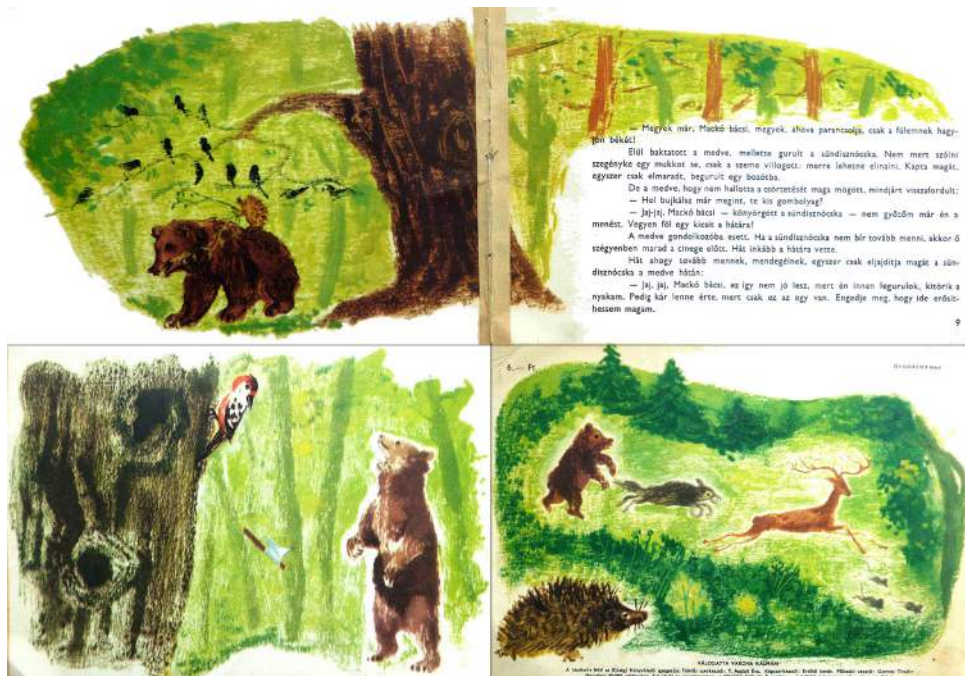
Fölzúg a víz, fölcsap a tenger,
az óriás térdét veri,
mely álmából hogy fölzavarják
a roppant szolgálta lépteit.
Ámulva a sok furcaságon,
így ér a túlsó partra Áron;
álmodja csak, nincs is talán,
olyan különös az a táj.

9

16. kép. a) Mátyás S., *Eszterlánci tánc*, 1973; b) Pilinszky J., *A nap születése*, 1974; c) Vidor M., *Sárkányok alkonya*, 1975

17. kép. Móra F., *A nagybatalmú sündisznócska*, 1954

18. kép. a) Bálint Endre, 1954;

b) Reich Károly, 1972

19. kép. a–d) Madách L., *Az ember tragédiája*, 1964 előtt

20. kép. a–c) Gyergyai A., *Dorottya Visegrádon*, 1975

II. 3. A kizárólag színes képekkel illusztrált könyvekbe ceruza, akvarell, monotípa vagy montázs technikával készítette Bálint az illusztrációkat. Több gyerek-könyv tartozik ebbe a csoportba, például Mándy Stefánia *Cinóber piros madár* c. műve, az *Antanténusz* című gyermekversgyűjtemény, a számos kiadást megért *Cini-cini muzsika*, és ezeken kívül még egy tucat. Ezek a gyermekek számára készült rajzok mintha teljesen elütnének a Bálint képeiről ismert „nagyon sötét és komor világ”-tól. Visszaemlékezéseiben így ír illusztrációs munkáiról: „Egyáltalán nem idekívánckozó büszkeséggel írom az olvasónak, hogy valamikor hosszú évekket ez előtt, több esztendő párizsi utam után, megélhetésünket biztosítva, gyerek-könyveket illusztráltam, mint Mándy Stefánia *Cinóberpiros madár*, az *Antanténusz* című gyermekversgyűjtemény és most a hatodik kiadásban megjelent *Cini-cini muzsika*, de ezeken kívül még vagy egy tucatot. [...] e gyermekek számára készült rajzaim mintha teljesen ellentmondának a rólam ismert képnek: a nagyon sötét és komor világnak. Ezek az illusztrációim teljesen játékosak, könnyedek, és ma már alig-alig hiszem el, hogy én csinálhattam azokat.”²⁷ „Ahogy belenézegettem a *Cini-cini muzsikába*, szinte jókedvre derültem, hogy mennyire »gátlások« nélkül éltem át Weöres Sándortól Zelk Zoltánon át Mándy Stefániáig rengeteg magyar költő »játékos kedvét«, és magam is játékosá váltam verseiket olvasván. Bizony, akkoriban még nem gyötört sem a betegség, sem a végső búcsú kísértése.”²⁸

Móra Ferenc *A nagybatalmú sündisznócska* c. mesefüzetének illusztrációi maximálisan kihasználják a fekvő formátumban rejlő lehetőségeket: a 8–9. oldalon például a két szemközti lapra kiterjedő, a szöveget szinte háttérbe szorító nagy kompozíció mutatja a medve hátán ülő sünt a rengeteg erdőben (17. kép). Móra meséit egyébként majd két évtizeddel később Reich Károly illusztrációival adta ki a Móra Kiadó (18. kép). Az 1960-as években színes képekkel illusztrált két könyv a Móra Kiadó megbízásából készült, vidám gyermeki képi világuk, egyszerű, gyermekrajzokat imitáló stílusuk közelíti őket egymáshoz. A könyvek eltérő tipográfiájából adódik az illusztrációk különböző komponálásmódja. Mándy Stefánia *A cinóberpiros madár* c. verseskötetében (1965) egy oldalra egy vers került, a képek a versek mellett vagy alatt helyezkednek el. Az *Antanténusz* c. mondóka- és verseskötetben (1968) egy oldalra gyakran két vers került, az illusztráció szerepe ebben az esetben a szövegek elválasztása. Amikor egy vers jut egy oldalra, akkor a rajz gyakran körülöleli a szöveget. Az élénk, színes illusztrációkon elvétve találkozunk egy-egy Bálint-monotípummal (ördögfej, küllős kerék), a figurák pont-pont-vesszőcske arca gyermeki világba vezeti az olvasót-szemlélőt.

Ugyancsak színes illusztrációkat készített Bálint a Szépirodalmi Kiadó 1972-es Madách Imre *Az ember tragédiája* kiadásához: minden színhez egy-egy monotípiát. A monotípa a festészet és a grafika határmezsgyéjén mozgó képzőművészeti technika, lényege, hogy a sima, ezüstözött vagy nikkelezett fémlemezre vagy üveglapra

²⁷ BÁLINT (1984): 264–265.

²⁸ BÁLINT (1984): 266.

a művész hígítatlan olajfestékekkel festi a képet nagyon vékony rétegben. A festéket ecsettel vagy ujjakkal formálja, teríti szét, majd az így készült festményt lenyomatják. Bálint monotípiáit részletesen elemezte Varga Emőke PhD disszertációjában és az ennek alapján megjelent *Az illusztráció* c. könyvében.²⁹ A szerző ugyanakkor nem foglalkozott a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Gyűjteményében őrzött, ugyancsak a drámához készült, négy tagból álló, vegyes – akvarell, montázs – technikával készült sorozattal (19. kép).³⁰ Ezeket 1964-ben vásárolta meg a Múzeum. Két kép az első, kettő pedig a harmadik színhez tartozik. Az elsőn három múmiaszerű, arctalan alak mellett, részben azokkal áthatásban a bolygókat jelző körök láthatók. A másodikon az öreg és a fiatal férfi feje az Atyaistent és Ádámot ábrázolhatja, az alattuk elterülő füves-fás dombság a teremtetett föld. A harmadikon két múmiaszerű alak felett megjelenik egy fekete kör és egy bajuszos-szarvas ördögfej. A negyedik kép töredezettséget, visszafordíthatatlanságot érzékeltet: két füves rétdarab, egy háttal álló alak köpenye, a telihold és egy mindenképp felett lebegő falevél. Ezek az illusztrációk az 1958–1959-es párizsi montázsok szoros rokonai, de egyaránt közel állnak az 1970-es évek végi és az 1980-as évekbeli montázsokhoz is.

Az 1970-es években négy könyvet illusztrált Bálint színes képekkel: három rajzokkal, egyet montázsokkal. Orbán Ottó, Kiss Dénes és Mátyás Stefánia verseskötetének illusztrációit *A cinóberpiros madár* c. könyvnél megfigyelt rajzstílus és kép-szöveg viszony jellemzi. Az illusztrációk és a szöveg viszonya minden esetben szoros. Gyergyai Albert *Dorottya Visegrádon* c. verseskönyvét Bálint montázsokkal illusztrálta (20. kép). Nem tudni, vajon a szerző, a kiadó vagy a művész választotta a képek technikáját. Ekkoriban még festett képeket, betegsége 1976 nyarától hatalmasodott el annyira, hogy csak montázsokat készíthetett: „Valójában az én kulcsom: a papírvágó ollóm, amivel mindenféle színes és fekete-fehér matt fényképeket vagdosok összeviszsa, mint egy haszontalan gyermek, aki örömét leli vandál játékában.”³¹ A könyv borítójának és a belső egész oldalas képeknek a főszereplője Dorottya, akinek alakját fényképkivágatok alkotják. A táji háttérben megjelenik egy-egy Bálint-motívum – napkorong, kehely, szentendrei templomok – vagy egy 18. századi rézmetszet a visegrádi várról (forrása: Bél Mátyás: *Notitia Hungariae*, 1737). A montázsok meglehetősen lazán kötődnek a szöveghez.

II. 4. Egész oldalas színes képekkel és fekete-fehér (néha plusz egy szín) szöveg közti rajzokkal vegyesen illusztrált művek. Ebbe a csoportba sorolható a legnagyobb illusztrációs munkája, a mintegy 1000 szövegközti fekete-fehér-arany és 45 egész oldalas színes illusztrációt tartalmazó *Biblia*-kiadás (Paris, Labergerie, 1959). Visszaemlékezéseiből és magánlevelezéséből jól rekonstruálható a felkérés története és a megfeszített munka folyamata: „Nem hihetek olyan véletlenekben, hogy

²⁹ VARGA Emőke: *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 225–234.

³⁰ PIM, Művészeti Tár, ltsz. 64.1539–1542.

³¹ BÁLINT (1984): 176–177.

valaki a sors szeszélyes kedvtelésének jóvoltából bármihez is 1000 szövegközti és 45 egész oldalas színes illusztrációt készíthet.”³² A Kassák Múzeumba került hagyatéék több dokumentuma is megvilágítja a *Biblia*-illusztrációk keletkezéstörténetét. Ezek közül az egyik legfontosabb az 1958. február 18-án kelt szerződés, amely hat pontban rögzíti a feltételeket.³³ Az első pont leírja a luxuskiadás fizikai méreteit. A második pont kiköti, hogy ötven szövegen kívüli színes és oldalanként legalább egy kis szövegközti rajz készüljön két színben. A harmadik pont 150000 frankban rögzíti a honoráriumot. A negyedik pont részletezi, hogy 1957 októberétől havi 75000 frankot kap Bálint, amíg a teljes összeget meg nem kapja. Az ötödik pont szerint Bálint elkészíti és átadja az összes rajzot 1958. augusztus végéig. Az utolsó pontban a kiadó vállalja, hogy Bálint illusztrációit kizárólag ehhez a kiadványhoz használja, minden további felhasználáshoz a művész engedélye szükséges.

Az Édesanyjának írt levelekben Bálint részletesen beszámol a *Biblia*-illusztrálás koncentrált munkájáról (ld. 2. Függelék). 1959 elején megjelent a könyv, amelyhez két kiállítás és egy húszperces film is kapcsolódott. Itt azonban nem ér véget a *Biblia*-illusztrációk története. 1966. május 27-én Bálint levelet írt M. Gillabert-nek a szerződés hatodik pontjának megszegése miatt,³⁴ ugyanis a Labergerie kiadó felhasználta az illusztrációkat a művész tudta és engedélye nélkül az 1963-ban megjelent *Images de la Bible* c. könyvhöz. Ezért Bálint egyrészt honoráriumot, másrészt kártérítést kér, mivel nem értesítették. Az ügy további menetéről nem találtam adatot.

A *Bibliához* készült illusztrációk magyarországi fogadtatása ugyancsak összetett. Néhány darabja megjelent 1983-ban egyrészt az *Arion* c. irodalmi almanachban, másrészt a *Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére* c. könyvben. 1990 karácsonyára Szántó Tibor szerkesztésében a Kossuth Nyomda Officina Nova kiadója az egész oldalas színes Bálint-képek felhasználásával minikönyvet adott ki Bálint Endre emlékére, ajándécul a nyomda és a kiadó barátainak és üzletfeleinek. Az 55x45 mm-es könyv oldalpáronként jobboldalt a Bálint-képet, baloldalt egy hozzá szorosabban vagy lazán kapcsolódó bibliai szöveget ad. A képhez nem feltétlenül az eredeti kiadásban szereplő szöveg párosul.

Magyar szövegű teljes *Biblia* Bálint összes illusztrációs anyagával 1991-ben jelent meg az Egyetemi Kiadónál.³⁵ Ezt majdnem húsz esztendővel megelőzően vásárlási szándékra utal Petróczi Sándor katolikus pap 1973. január 27-én kelt levele: „Iván barátom jelezte szándékomat és írta, hogy kilátásban van a Petőfi múzeum vásárlása. Ha valami volna a Biblia illusztrációkból: annak is nagyon örülnék, mert személyes gyönyörűségem mellett papnövendékeim számára bemutató is az, ami nálam van. Az egyházművészeti témák korszerű és más módon való megközelítése, mint

³² BÁLINT (1987): 40–50, vö. 78–79.

³³ PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.36.

³⁴ Gépirat. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.36.

³⁵ Szerződés az Egyetemi Kiadó Kft. és Bálint Endréné között, Budapest, 1991. május 7. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.37.

az általunk természetesnek hitt narratív ábrázolás, ennek egyik útját látom és az Ön ilyen témájú lapjaiban.”³⁶

Thorbjörn Egner *A bárom jószívű rabló* c. meseregényének (Móra, 1965) illusztrációi között találunk egész oldalas színes, lapalji, szöveg záró fekete-fehér és szövegközti fekete-fehér-barna színösszeállítású képeket. Nyomdatechnikai és illusztrációs szempontból ez a legösszetettebb műve Bálintnak. Ebbe a csoportba tartozik *Az álruhás kalifa* c. (Móra, 1965) meseválogatás az Ezeregyéjszakából, ami fekete-fehér szövegközti és két színes egész oldalas illusztrációjának képi világát és stílusát tekintve is szorosan kapcsolódik az Egner-könyvhöz.

Az 1960-as évek második felében további két könyvet adott ki a Móra Kiadó Bálint képeivel: Csukás István mesekönyvét, és egy óvodásoknak szánt verseskönyvet, a már említett *Cini-cini muzsikát* (1969). Ez utóbbiról ír Mándy Stefánia és Aszódi Éva a Bálint-házaspárnak 1972. május 15-én és 22-én Berlinbe küldött levelében: „Ma végleg leadtam a Móra gyerekversfordításokat (mert közben még jöttek újabbak) és egy nagyon kellemes munka volt. Múlt héten felhívott Aszódi Éva, hogy itt vannak a rajzok és invitált megnézésre épp, amikor úgyis készültem bemenni. Nagyon jók lettek, Bandi, üde, vidám, svungos, szóval valahogy gyerekebb atmoszférát kapott az egész. Bent a kiadónál is nagyon tetszett. Így hát rövidesen nyomdába megy, és azt hiszem, kb. egy év múlva megint fogunk neki örülni.”³⁷ Egy héttel később Aszódi Éva is levelet ír Bálintnak: „Drága Bandikám, remélem, azóta már értesült Julika vagy Stefka útján arról, hogy az új rajzoktól el voltunk ragadtatva és már le is mentek a nyomdába. Bár lettünk volna okosabban, akkor Magát egy csomó fölösleges fáradságtól (pl. az elküldés) megkímélhettük volna. Az I. sz. fedelet fogadtuk el. Tündéri! Legyen szíves üzenjen vagy írjon, küldhetünk-e Magának kintre más munkát is – én állandó Bálintszükségben szenvedek. Egyébként remélem, hogy változatlanul sok élményben van része és egészségesen is jól érzi magát mind a ketten. A szerződése sajnos még nem jött vissza, Anikó azt állítja, hogy még akkor küldte el a Budafoki utra, amikor itthon voltak. Nézzessen utána feltétlenül, mert addig nem tudunk a pénze felől diszponálni. Várom a válaszát, számoljon be kicsikét az élményeiről, életükről, ha hozzájut – de legalábbis a szerződés sorsáról. Nagyon sok szeretettel ölelem Mindkettőjüket Aszódi Éva”³⁸

III. Ikonográfia, stílus, kép-szöveg kapcsolat a Jeruzsálemi Bibliában

Az ábrázolások jelentősen eltérnek a keresztény ikonográfiában bevett típusoktól. Az egész oldalas színes képek szakítanak a hagyománnyal. A „bűnbeesés” jeleneten nem kígyó, hanem vasvillás ördög kísérti meg az emberpárt. A „Noé bárkája” ké-

³⁶ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 505.

³⁷ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 475.

³⁸ Budapest, 1972. május 22. Gépiratos levél a Móra Kiadó fejléces papírján. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.I.36.

pen a bárkát nem oldalról látjuk, hanem keresztmetszetben, benne az állatokkal, s felette Noé fejével. A „zsidók az egyiptomi fogságban” részhez kapcsolódó első egész oldalas képen vérző ember áll a piramis előtt, jobb csuklóján láncsal, csíkos ruhában.³⁹ A „Dávid legyőzi Góliátot” képen nem a fiatal, törekeny Dávidot látjuk parittyával, hanem a felnőtt-testes férfit, aki kardjával elvágta Góliát nyakát.

A szövegközti képek alakjait Bálint profilból, szemből, ritkán hátulról ábrázolja, tehát jellemző, fő nézetet ad. A térképzetet a három szín játékaival éri el: fehér alak fekete vagy arany háttér előtt, és ezek különböző variációi. A fáraó álmának megjelenítése a színekkel való játékon és az állatok oldalnézeti ábrázolásán alapul: arany háttér előtt két ökröt látunk oldalnézetben, hátul a nagy, kövér fehér ökör, előtte a sovány fekete ökör (34. oldal). Ugyanígy Nehémiás könyve 4. fejezetéhez (Az ellenség csúfolódása) készült szövegközti kép: oldalról ábrázolt fekete rágcsáló fejében fehér emberfej profilban, amint csúfolódóan fittyet hány.

A lapalji és lapteteji két hasáb széles záródíszek esetében számos játékot látunk. Gyakran ugyanaz a motívum azonos vagy másféle színhasználatban jelenik meg, például: ugyanaz az „öt koronás fej profilban és kupolás épület” vízszintes záródísz a 70. és a 79. oldalon fekete kontúrral arany háttér előtt, a 81. oldalon arany háttér nélkül látható. Másik példa, hogy az Énekek éneke (666–673. oldal) minden oldalának tetején ugyanaz a fejlécdísz jelenik meg: megrakott asztal két oldalán, kevereten heverő, egymás felé forduló nőalak és koronás férfi, jobboldalt keretben a jelenetet szemlélő férfi. A Jeremiás siralmi könyvben (880–888. oldal) minden páros oldalon ugyanaz a fejléc látható: feltartott kezű férfi, kupola és fekvő oroszlán.

Egy-egy fejezetre azonos képkomponálási mód jellemző, például a Bölcsesség könyvének szövegközti képei mind fekvő ovális kompozíciók (676–692. oldal). Három könyvre jellemző, hogy minden fejezet elején és gyakran közben is megjelenik ugyanaz a motívum: 1. a Példabeszédek könyvében oszlopon ülő bagoly (630–637. oldal); 2. a Sirák fia könyvében nyitott bal tenyéren kereszt, körülötte nap, hold és csillagok (694–743. oldal); 3. Izaiás könyvében prédikáló próféta fej profilban (746–816. oldal). Ezekben a könyvekben nincsenek fejezetnyitó, arany hátterű nagy kezdőbetűk.

A szövegközti kis képek mellett számos dekoratív elem jelentkezik: 1. két hasáb közötti függőleges díszek,⁴⁰ 2. egészhasáb széles-félhasáb magas illusztrációk,⁴¹ 3. hasábot keretező növényág,⁴² 4. két hasábot keresztbe-kasul körbeindázó leveles

³⁹ A második egész oldalas kép ehhez a könyvhöz a Vörös-tengert kettéválasztó Mózeset ábrázolja.

⁴⁰ Pl. 134. oldal: Számok könyve 21,4: A rézkígyó két hasáb között felfelé csúszó-tekergőző sziszegő kígyó; 158. oldal: Második Törvénykönyv 9,7: Horeb kupolás-tornyos épület éjjel; 163. oldal: Második Törvénykönyv 14: Tiszta és tisztátalan állatok felsorolása: az állatok egymás fölött tornyosulnak, három arany, négy fekete, három arany, négy fekete ritmusban; 257. oldal: Michal megmenti Dávidot: Dávid leereszkedik a ablakból a Michal által tartott kötélén.

⁴¹ 322. oldal: Királyok második könyve 1,1 kezdetén egészhasáb széles-félhasáb magas csontos prófétaalak, a szöveg alatta kezdődik.

⁴² 287–288. oldal: Sámuel második könyve 22, Dávid zsoltára három hasádban: a három hasábot növényág keretezi körben, az alsó sarokban hárfázó Dávid.

ágak,⁴³ 5. szövegegységeket elválasztó vízszintes lécz,⁴⁴ 6. egy-egy tárgyat ábrázoló, piktogramszerű arany képek.⁴⁵

A kép-szöveg viszony számos változatát megfigyelhetjük a műben:⁴⁶ értelmező, magyarázó, hangulatfestő-állapotjező, szoros-szószerinti-motivikus, asszociatív-laza. Asszociatív kapcsolat jelentkezik pl. Máté evangéliuma 10,28 szöveghelye („Ugye két verebet adnak egy filléren? S Atyátok tudta nélkül egy sem esik le a földre.”) és a kapcsolódó kép között, ami arany kalitkába zárt két madarat ábrázol (1055. oldal). Szoros kapcsolatot látok viszont Máté evangéliuma 23,37 szöveghelye („Jeruzsálem, Jeruzsálem, megölöd a prófétákat és megkövezed, akik hozzád küldettek! Hányszor akartam egybegyűjteni fiaidat, ahogy a tyúk szárnya alá gyűjti csibéit, de nem akartátok.”) és ennek illusztrációja között: csibéit szárnya alá gyűjtő tyúkanyó (1073. oldal). Márk evangéliuma 11,15–19: árusok kiűzése a templomból szövegrészhez társuló kép a hangulatot is tükrözi: az aranyglóriás, fehér ruhás Jézus baloldalt, kinyitott ketrecből szétrebbenő madarak jobboldalt – mindez egy mozgalmas, felfordulást sugárzó átlós kompozícióban (1098. oldal).

Szószerinti ábrázolása a szövegnek pl. Lukács 12,24 Jézus példabeszéde („Vegyetek példát a hollókról. Nem vetnek, nem aratnak, nincs pincéjük, nincs kamrájuk s az Isten táplálja őket. Mennyivel többet értek ti, mint ezek a madarak!”): két fekete alakos tanítvány figyeli a baloldalt fehér ruhában ülő Jézust, amint rámutat a jobboldalt magot szedegető hollókra (1127. oldal). Ugyancsak szoros kapcsolat áll fenn az Apostolok cselekedetei 10,11–12 szövegrész (Péter látomása: „Látta, hogy megnyílik az ég, és onnét valami lepedőféle ereszkedik alá négy csücskénél fogva a földre. Mindenféle négylábú és csúszómászó állat meg égi madár volt benne.”) és a kép között: arany háttér előtt fehér négyszögletű terítőn (felülnézet) ragadozó négylábú, két madár, egy csiga és egy kígyó látszik (oldalnézet) (1188. oldal). A *Biblia* vége felé vannak olyan képek, amelyek csak igen távolról kapcsolódnak a szöveghez. Feltehetően, ami kimaradt a bőséges képanyagú Genézisből, azt berakták az utolsó könyvekhez: a Timóteushoz írt első levél nyitódíszé Ádám és Éva a paradicsomban kígyóval (1298. oldal); Szent Jakab levelének nyitódíszé egy kígyó (1314. oldal); Szent Péter első levelének nyitódíszé két virág, a másodiké lángnyelvek (1320, 1326. oldal); Szent János első levelének nyitódíszé olajág (1330. oldal).

Érdekes jelenség, hogy míg a Genézishez oldalanként gyakran két-három szövegközi kép kapcsolódik, az Exodus harmadik könyvétől kezdve a szövegközi

⁴³ 352. oldal: Krónikák első könyve: A Dávidra irányuló családfák: leveles ág indázik a két oszlop szövegegységei között.

⁴⁴ Pl. 552–628. oldal: Zsoltárok könyve: az egyes zsoltárokat vízszintes, főként növényi ornamentális dísz.

⁴⁵ Pl. 552–628. oldal: Zsoltárok könyve: a szöveghelyen konkrétan említett tárgy, állat: kard (7,12), hal (8,9), bástya (9,8), ugró oroszlán (10,9), két szív (12,3), szem (13,4), ördögfej (14,3), kehely (16,5), hárfa (33,2), angyal (34,8), béka (105,30).

⁴⁶ Az illusztráció-tipológiáról ld. VARGA (2012): 49–63.

képek száma jelentősen csökken, nem ritkán oldalpáronként egy kép sincs. Judit és Jób könyvében találunk ismét több szövegközi képet. A kezdeti lendület után a képek mennyisége érzékelhetően csökken, eloszlásuk egyenetlen. Az Újszövetségben főként a levelekhez és az Apostolok cselekedetei részhez nagyon kevés az illusztráció. A levelek esetében kizárólag arany „iniciálék”-at látunk, nincsenek szövegközi képek, egy nyitódíszre és egy záródíszre korlátozódik az illusztrálás.

A Bálint-életmű néhány alapotívuma többször megjelenik az illusztrációkon: a múmia,⁴⁷ az ördögszerű angyal, a küllős kerék, a kehely és a szentendrei kapu.⁴⁸ Az egész oldalas képek általában szorosan kapcsolódnak a szöveghelyhez, ahová bekötötték őket, máshol a kép nem ahhoz a konkrét szövegrészhez van bekötve, ahová tartozna, például a keresztrefeszítés egész oldalas képe jóval az evangéliumok után, a levelek között van.

Bálint a *Biblia* egész oldalas színes és háromszínű szövegközi képein a képi bravúr, a játékoság és az elementáris, közvetlen kifejezőmód olyan ötvözetét alkotta, amely egyrészt lazítva a sűrű szöveget, annak olvasására csábít, másrészt az olvasás közben megpihenőt szórakoztatja, felfrissíti.

Összegzés

Tény, hogy Bálint első illusztráció-sorozata 1950-ből datálódik, a folyamatos kiadói megrendelések azonban 1963-tól kezdődtek, amikor az elismerést hozó *Jeruzsálemi Biblia* munkája után hazatért Magyarországra. Bálint az illusztrációknál nem törekedett a szöveg pontos követésére, az olvasásból fakadó asszociációkkal, saját motívumrendszerének elemeivel komponálta rajzait. Noha Bálint úgy tartotta, hogy nincs átjárás önálló festményeinek és könyvillusztrációinak világa között, az olajképek motívumait gyakran felfedezhetjük az illusztrációkon, például a szentendrei ablakrácsot, a múmiát, a törött küllőjű kereket, a lovat, a szász népviseletes aszszonyokat. Az illusztrációk stílusa a gyerekkönyvek esetében gyakran erősen eltér Bálint festményeitől. Ennek oka feltehetően a kiadók elvárása a könnyed, érthető, játékos, vidám képi világra. A kép és a szöveg viszonya a gyerekkönyvek esetében szoros, míg a többi könyvnél változó, viszonylag lazább. Az illusztrációk technikáját, mennyiségét, színvilágát a kiadó meghatározta kereteken belül alakíthatta Bálint. A *Biblia*-illusztrálásra kötött szerződésben meghatározott oldalankénti egy kép helyett kezdetben két-három szövegközi illusztrációt látunk, később viszont gyakran egy kép sem jutott oldalanként. Pantyelejev *Nagymosás* és Móra *A nagybatalmú sündisznócska* c. műveinek illusztrációi a kísérletezésről és az elvárásoknak

⁴⁷ Pl. 12. oldal: Genezis, Ismael születése, Sára és Jahve angyala; 17. oldal: Sára sírja; 43. oldalon három kép múmiával a Jákob temetése résznél.

⁴⁸ A szentendrei kapu Jeremiás könyvének egyik szövegközi képén jelenik meg jeruzsálemi kapuként. 839. oldal: Jeremiás 17,20: A szombat megtartása: „És ezt mondd nekik: Halljátok az Úr szavát Júda királyai, Júda egész népe és Jeruzsálem minden lakója, akik bejártok e kapukon!”

való megfelelési kényszerről tanúskodnak. A levelezésből és Bálint egyéb személyes dokumentumaiból csak egy könyvszerzővel való barátságáról tudunk: Mándy Stefánia költő, művészettörténésznek több verseskötetét illusztrálta, Mándy pedig könyvet és több cikket írt Bálintról. Azonban ebben az esetben is a kiadó iránymutatásai lehettek a mérvadók az illusztrációk elkészítésekor.

1. Függelék
*A Bálint Endre által illusztrált könyvek
bibliográfiája*

- Leonyid Pantyelejev: *Nagymosás*, Budapest, Athenaeum, [1950].
Tersánszky J. Jenő: *Táltos bárány*, Budapest, Művelt Nép, 1953.
Móra Ferenc: *A nagybatalmú sündisznócska*, Budapest, Ifjúsági, 1954.
La Sainte Bible, Paris, Éd. Labergerie, 1959.
Images sur la parole: Images de la Bible, Paris, Éd. Labergerie, 1963.
Móra, Ferenc: *Ariciul atotputernic*, Bucuresti, Tip. Poligrafica, 1956.
David Cauté: *Oldd meg a sarudat!*, Budapest, Európa, 1963.
Franz Kafka: *A kastély*, Budapest, Európa, 1964.
Karinthy Frigyes: *Capillária, Gulliver hatodik útja*, Budapest, Magyar Helikon, 1964.
A kék szarvas, perzsa, arab, török, héber mesék, Budapest, Móra Kiadó, 1964.
Thorbjörn Egner: *A három jószívű rabló*, vidám meseregény, Budapest, Móra, 1965.
Mándy Stefánia: *A cinóber piros madár*, Budapest, Móra, 1965.
Az álruhás kalifa, Mesék az Ezeregyéjszákából, Budapest, Móra, 1965.
Elsa Triolet: *A fehér ló*, Budapest, Európa, 1965.
Jean Cocteau: *Veszedelemes Éden*, Budapest, Franklin Ny., 1966.
Forbáth Imre: *A csodaváró*, válogatott versek, Budapest, Magvető, 1967.
Csukás István: *Egy szürke kiscsaci*, Budapest, Móra, 1967.
Sebők Éva: *Hangmadár*, Budapest, Móra, 1968.
Antanténusz, mondókák és tréfás versek, Budapest, Móra, 1968.
Cini-cini muzsika, óvodások verseskönyve, Budapest, Móra, 1969.
Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Budapest, Szépirodalmi, 1972.
Vérsi Endre: *Jövő teleim emléke*, Budapest, Magvető, 1972.
Mándy Stefánia: *Eszterlánci tánc*, versek, Budapest, Móra, 1973.
Orbán Ottó: *Kati-patika*, Budapest, Magvető, 1973.
Kiss Dénes: *Tiki-taki, fateke*, versek, mondókák, Budapest, Móra, 1974.
Pilinszky János: *A nap születése*, Budapest, Móra, 1974.
Csáth Géza: *Hamvazószerda*, Budapest, Szépirodalmi, 1974.
Kormos István: *N. N. bolyongásai*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
Sólem Áléchem: *A Motl gyerek*, Budapest, Európa, 1975.
Mészöly Miklós: *Alakulások*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.

Vidor Miklós: *Sárkányok alkonya*, Budapest, Móra, 1975.
Sző, fon, nem takács: mi ez?: találós kérdések gyerekeknek, Budapest, Móra, 1975.
 Gyergyai Albert: *Dorottya Visegrádon*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
Tillárom, haj! Magyar költők vidám versei, Budapest, Móra, 1978.
 Mándy Stefánia: *Mindenki lőt, mindenki fut*, Budapest, Móra, 1979.
 Bernard Malamud: *A beszélő ló*, Budapest, Európa, 1980.
 Mojhér Szforim Mendele: *Sánta Fiske*, Budapest, Európa, 1981.
Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére, Budapest, [s.n.], 1983.
Képek a Bibliához, Budapest, Officina Nova, 1990.
Biblia, Budapest, Egyetemi Kiadó, 1991.

2. Függelék

Részletek Bálint Endre Édesanyjához írt leveleiből a Biblia-illusztrálás kapcsán

1958. március 11.

„A bibliai munkám viszont [...] jóformán augusztusig éjjel-nappali munkát kíván, mert teljes szöveges 1500 oldalas biblia lesz, az 50 nagy illusztráción kívül több száz kicsi és fejléc, iniciálé és záróléc. Most a héten a végleges szerződés aláírása után derül ki, hogy mit kapok, de, ha csak a felét kapom annak, ami jár 2-3 000 000. frs. frankot tesz ki.”⁴⁹

1958. március 30.

„Festeni sem tudok régen – ez is feszít és a fantasztikusan rövid határidőm is az illusztrációkat illetően (hogy készen legyenek augusztusig a 900. képpel napi 8–10 darabot kell csináljak, mert számítok a kieshető hetekre, amikor más tennivalóim akadhatnak) és ha csak 5 darabot csinállok egy nap, ami a minimum, az is a minőség rovására megy. [...] Úgy élek mint egy remete és ha nem lenne rádióm és pár jó könyvem és lemezem, nehezen bírnám azt a belső elszigeteltséget, amit hónapok óta nem tudok oldani, nem járok be a városba, csak ha munkát viszek be, valahogy nem nekem való ez a túlcsendes életmód mintha önmagam kísérleti nyula lennék, hogy mit tudok elviselni és mit nem.”⁵⁰

1958 húsvétja körül.

„Ahogy kijön a Biblia reklámfüzete – e hét végén – küldök valahogy, mert lesz benne 4 nagy illusztrációm, több kicsi és egy essaie rólam meg egy rajz, amit Sinkichi Tajiri”⁵¹

⁴⁹ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 54.

⁵⁰ Gépiratos levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 18.

⁵¹ Sinkichi Tajiri (Los Angeles, 1923 – Baarlo, Hollandia, 2009) japán származású holland-amerikai szobrász, de a festészet, fotózás és filmezés területén is aktívan működött.

japán szobrász barátom kanyarintott rólam egy gyenge pillanatában és Amsterdam lucskos városában anno... A kiadóm szeretné karácsonyra kihozni a bibliát, ami 5 kiló lesz, vagy 1200 oldalon és drága is, de remélem, két példányt kapok belőle. A reklám füzet azt hiszem 12 oldalas lesz és jót fog tenni nekem grafikai vonalon. Ha megjelenik a Biblia, illusztrációimból kiállítást csinál a kiadó. Festeni, most nem tudok, de ha visszahozom a képeimet Brüsszelből, szeretnék Párisban a viszonylag újabbakkal együtt kiállítást csinálni, mert, mint festő szeretnék előbb bemutatkozni. Fordítva nem jó, mert mint »grafikus« nehezen tudom festővé mosni bűneimet.”⁵²

1958. június 20.

„Már túl vagyok a négyszázadik rajzon, s gondolom, ha valami nem jön közbe, időre kész is leszek. Ami a biblia kis reklámfüzetét illeti, én kizárólag a piramisos ábrát kedvelem. A kicsik is nagyon gyengék a későbbiek mellett. Körülbelül a 70–80-nál kezdtem a hangom megtalálni. Ezeket akkor mint első próbálkozásokat adtam le a kiadónak, aki az időhiány miatt adta le a nyomdába, hogy mielőbb kijöjjön a publicit. Azóta már van egy újabb publicit is: kisebb formájú és csak kis rajzokkal fekete-arany színekben.”⁵³

1959. április 24.

„Bruxellesben a Biblia kiállításának sikere volt, annyira hogy prolongálták két hétre a tárlatot. Mikor visszajöttem [...] visszahívtak, hogy a televízióban mondjak valamit és rajzoljak valamit [...] Ezt meg is tettem. Jó volt [...] és örültem és fizették. [...] Vagy tizenkét kritikát kaptam.”⁵⁴

The Cinnabar Red Bird: Endre Bálint, the Illustrator

Illustrating books is a less-known aspect of the diverse oeuvre of Endre Bálint. The exhibition organised on the occasion of the artist's 100th birth anniversary and the exhibition catalogue "The Eighth Church. Endre Bálint (1914–1986)" published by the Hungarian National Gallery briefly mentioned the illustrations, but these are considerably more significant and merit greater attention. The literature on Bálint's work analysed especially the illustration series to the Bible and The Tragedy of Man by Imre Madách. In 2013 the Petőfi Museum of Literature purchased and made possible the research of thousands of letters and photographs by the artist in the Kassák Museum, which contributes greatly to the research of the oeuvre and within it the illustrations. The result of the study of the illustrated books and Bálint's correspondence outlined a corpus of more than forty illustrated volumes, which I analysed in

⁵² Gépiratos és autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 25.

⁵³ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 44.

⁵⁴ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 34.

the context of the whole oeuvre and compared with the paintings. In this study I analyse about thirty illustrated books in greater detail, divided into four groups according to the illustration technique: 1. black-and-white illustrations with ink, pen or linocut technique; 2. black and white plus one additional color images; 3. color images with pencil, watercolor, monotype and montage technique; 4. full-page color pictures, black and white (plus one color) and / or color inset drawings.